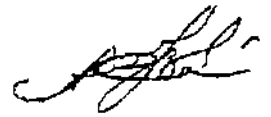


МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ  
ДЗ «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

**ЖУКОВ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ**

УДК 94 [(470+571) : 420] "1891/1902"(043.3)



**РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКЕ СУПЕРНИЦТВО НА  
ДАЛЕКОМУ СХОДІ, 1891 – 1902 рр.**

07.00.02 – всесвітня історія

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата історичних наук

Луганськ – 2012

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

**Науковий керівник:** доктор історичних наук, професор  
**Бурьян Михайло Степанович,**  
Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,  
завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

**Офіційні опоненти:** доктор історичних наук, професор  
**Рубель Вадим Анатолійович,**  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

кандидат історичних наук  
**Богданова Тетяна Геннадіївна,**  
Державний заклад «Луганський державний медичний університет»,  
викладач кафедри філософії та соціальних наук.

Захист відбудеться 2 березня 2012 року о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 29.053.07 при Державному закладі «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» за адресою: 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2, корп. 2, ауд. 376.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2).

Автореферат розіслано 31 січня 2012 р.

Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради,  
кандидат історичних наук

І.В. Грицьких

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми дослідження.** Відносини Росії та Великобританії завжди були нестабільними. Дуже часто дві держави виступали принциповими суперниками на світовій арені. Короткі періоди співробітництва та союзних відносин зазвичай змінювалися тривалими конфліктами, метою яких було не допустити наближення Російської імперії до кордонів Індії – „перлини британської корони”, в умовах так званої „Великої гри” – протистояння, у межах якого вирішувалося питання: хто буде панувати в Середній Азії. Наприкінці XIX ст. до традиційних регіонів, де зіштовхувалися російсько-британські інтереси – Близького Сходу та Середньої Азії, додався новий – Далекий Схід.

Сучасна ситуація також залишається досить напруженою. По суті, проявляються контури чергового етапу „Великої гри”, але за нових умов та з новим складом учасників. У боротьбі за контроль над геополітичним простором і нафтовими родовищами Середньої Азії, Близького Сходу та Північної Африки Росія тепер є суперником не лише Великобританії, а й США, які, до речі, нещодавно проголосили АТР регіоном, що є на цей час найбільш важливим для Вашингтона.

У цих умовах дослідження історії протистояння Москви й Лондона на Далекому Сході буде сприяти більш повному розумінню сутності сучасного світового порядку. Зацікавлена в цьому й Україна, яка знаходиться в пошуках свого місця в системі міжнародних відносин. Однак, наявність значних лакун у вітчизняній історіографії російсько-британських відносин свідчить про те, що процес їх вивчення ще далеко не завершений.

Отже, тема дисертації є актуальною.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертацію виконано в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В. М. Бейліса „Схід – Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків” (державна реєстрація № 0103U003602). Робота відображає головний напрям діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин та є одним з пріоритетних напрямів науково-дослідної роботи Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

**Об'єкт дослідження** – міжнародні відносини в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні наприкінці XIX – початку XX ст.

**Предмет** – російсько-британське суперництво на Далекому Сході в 1891 – 1902 рр.

**Хронологічні межі** роботи охоплюють період 1891 – 1902 рр.

У якості нижньої хронологічної межі обрано 1891 р., коли російський уряд розпочав будівництво Великої Сибірської залізниці. Здійснення цього проекту повинно було не лише посилити стратегічні позиції та військову присутність Росії на Далекому Сході, але й сприяти господарчому освоєнню та заселенню величезних просторів Сибіру. Усе це повинно було призвести до зміни традиційного балансу сил в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та викликало занепокоєння всіх великих держав, і в першу чергу Великобританії, яка намагалася зберегти тут свої домінуючі позиції.

За верхню хронологічну межу взято 1902 р. Посилення позицій Росії після японо-китайської війни 1894 – 1895 рр. викликало невдоволення Великобританії та Японії і створило передумови для вироблення спільної антиросійської лінії що, урешті-решт, призвело до укладання англо-японського союзу 1902 р.

**Мета дисертації** – на основі аналізу опублікованих джерел, урахувавши результати вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, дослідити розвиток російсько-британського суперництва на Далекому Сході в 1891 – 1902 рр.

Заявлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- охарактеризувати міжнародну ситуацію на Далекому Сході на початок 90-х рр. XIX ст.;

- з'ясувати причини виникнення російсько-англійського антагонізму в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні;

- виявити місце регіону в зовнішній політиці російського та англійського урядів на зламі XIX – XX ст.;

- проаналізувати боротьбу в правлячих колах Росії та Великобританії щодо вироблення політики цих держав на Далекому Сході;

- показати взаємодію економічних і політичних чинників у процесі вироблення та здійснення політики Санкт-Петербурга та Лондона;

- визначити роль особистого чинника в процесі розробки й здійснення зовнішньополітичної доктрини Росії та Великобританії.

**Наукова новизна** роботи зумовлена тим, що вперше в українській історіографії зроблено спробу дослідити причини, хід та наслідки російсько-британського суперництва в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в 1891 – 1902 рр. Це, у свою чергу, дозволило:

- виявити характерні риси та особливості ситуації, що склалася на Далекому Сході на початку 90-х рр. XIX ст.;

- з'ясувати, що причини виникнення російсько-англійського антагонізму в Східній Азії були віддзеркаленням тих протиріч, що виникли у відносинах між двома імперіями ще наприкінці XVIII ст., спочатку на Близькому Сході, а пізніше – у Середній Азії;

- показати, що на межі XIX – XX ст. центр тяжіння зовнішньої політики Росії змістився з Близького на Далекий Схід; для Великобританії, у свою чергу, було важливо не допустити втрати позицій, які вона традиційно тут займала;

- проаналізувати причини й хід боротьби в правлячих колах Росії та Великобританії навколо далекосхідної проблеми; переконатися, що в правлячих колах двох країн практично не існувало єдиної думки на зазначену проблему й, у підсумку, в обох державах перемогли представники більш агресивного курсу;

- довести, що в ході вироблення й здійснення політики на Далекому Сході геополітичні та економічні чинники перепліталися й доповнювали один одного;

- показати вплив окремих російських (С. Ю. Вітте, Миколи II, О. Б. Лобанова-Ростовського, М. М. Муравйова, В. М. Ламздорфа, О. М. Куропаткіна та ін.) і британських (А. Розбері, Дж. Кімберлі, Р. Солсбері, Дж. Чемберлен та ін.) політичних діячів на процес розробки й здійснення зовнішньополітичної доктрини.

**Практичне значення дисертації** полягає в тому, що основні її положення, фактичний матеріал і висновки можуть бути використані для подальшого дослідження історії Росії, Великобританії, Китаю, Японії та міжнародних відносин на Далекому Сході, а також у практиці викладання у вищій школі.

**Теоретико-методологічну основу** дослідження становлять загальнонаукові принципи багатфакторності, детермінізму, історизму, конкретності, об'єктивності, системності та цілісності. Події, висвітлені в дослідженні, розглянуто в їхньому взаємозв'язку та в сукупності виявлених історичних фактів.

Основними структуроутворювальними принципами дисертації є використання методів аналізу й синтезу, дедукції та індукції, узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу. Активно використано також такі методи, як історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, системний та аналіз документів. Застосування порівняльно-історичного методу надало можливість виявити спільні та відмінні риси в методах реалізації далекосхідної політики лондонського та петербурзького кабінетів. Проблемно-хронологічний метод дав можливість показати процес формування зазначеної політики в часовій послідовності й динаміці. Системний метод дозволив виявити внутрішні та зовнішні чинники, які впливали на політику правлячих кіл Росії та Великобританії.

У якості теоретичної бази дослідження використовувалися фундаментальні праці американського історика й державного діяча Г. Кіссинджера, німецького історика й соціолога Г. Хальгартена, а також радянських істориків А. С. Єрусалимського, О. Л. Нарочницького, О. О. Фурсенка та Г. Л. Бондаревського.

**Апробація** результатів дослідження відбувалася шляхом обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, Відділу комплексних проблем міжнародних відносин Інституту сходознавства РАН, під час роботи II Міжнародної науково-практичної конференції „Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин”, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920 – 2003) (ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 12 – 13 квітня 2011 р.), а також шляхом публікації результатів дослідження.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи було відображено в 6 авторських публікаціях, 4 з яких розміщено у фахових виданнях.

**Структура роботи** зумовлена сутністю проблеми, метою та завданнями дослідження. Дисертація має вступ, чотири розділи, вісім підрозділів, список використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 209 сторінок (185 сторінок – основний текст, список використаних джерел та літератури налічує 301 позицію і складає 24 сторінки).

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, висвітлено зв'язок теми з науковими програмами, планами й темами, визначено об'єкт, предмет, хронологічні межі, сформульовано мету та завдання роботи, обґрунтовано наукову новизну, розкрито методологічні засади, науково-теоретичну й практичну значущість, представлено структуру дисертації.

У першому розділі – „**Джерела та історіографія дослідження**” – охарактеризовано джерельну базу дослідження, стан і перспективи наукової розробки проблеми.

Документальну базу дослідження склали різні за характером джерела. Умовно їх можна поділити на п'ять груп.

*Першу групу* становлять офіційні й неофіційні публікації документів.

Однією з найбільш ранніх публікацій документів, що належать до теми дослідження, є „Збірник договорів і дипломатичних документів зі справ Далекого Сходу. 1895 – 1905 рр.”, який вийшов у Санкт-Петербурзі 1906 року. Видання, що з'явилося одразу після закінчення російсько-японської війни, було спробою підкреслити винятково мирний характер політики Росії в регіоні.

У 1922 р. Центральне архівне управління РРФСР і СРСР розпочало планомірну публікацію архівних документів, значну частину яких присвячено зовнішньополітичній діяльності великих держав, зокрема й в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Матеріали було розміщено в науково-історичному журналі „Красный архив”, що виходив з 1922 по 1941 рр. Загалом вийшло у світ 106 томів. На сторінках видання було розміщено цінні відомості з таких тем, як: „Листування про підкуп китайських сановників Лі Хунчжана та Джан Ін-хуана”, „Боксерське повстання”, „З епохи японо-китайської війни”, „Перші кроки російського імперіалізму на Далекому Сході (1888 – 1903)”, „Вільгельм II про захоплення царською Росією Порт-Артура”, „Захоплення Німеччиною Кіао-Чао в 1897 р.” тощо. Головна цінність цих документів полягає в тому, що, на відміну від британських і німецьких, вони друкувалися повністю, без скорочень, пропусків та викривлень.

Розкриттю сутності далекосхідної політики Росії певною мірою сприяє „Збірник договорів та інших документів з історії міжнародних відносин на Далекому Сході (1842 – 1925)”, що вийшов у 1927 р. за редакцією професора Е. Д. Грімма.

Документи щодо дипломатичних взаємин Росії й США, зокрема й на Далекому Сході, можна знайти на сторінках збірника „Росія та США: дипломатичні відносини. 1900 – 1917”, що вийшов у 1999 р.

Внесок С. Ю. Вітте – фактичного архітектора російської політики в тихоокеанському регіоні в досліджуваній період – у підготовку й реалізацію зовнішньополітичної доктрини Санкт-Петербурга дозволяє оцінити збірник документів „С. Ю. Вітте. Зібрання творів і документальних матеріалів”. У контексті цього дослідження особливий інтерес становить перший том „Шляхи сполучення й

економічний розвиток Росії”, у якому вміщено доповіді, записки й листи цього видатного державного діяча.

При висвітленні процесу формування політики Лондона на Далекому Сході великого значення набуває фундаментальне багатотомне зібрання „Британських документів, що стосуються причин початку Першої світової війни, 1898 – 1914”. Створення колекції було розпочато істориками Дж. Гучем та Г. Темперлі в 1924 р. за рішенням британського уряду й завершено лише напередодні Другої світової війни, після виходу 11 томів, що містили 8559 документів.

Документи, безпосередньо пов’язані з історією міжнародних відносин у тихоокеанському регіоні, містяться в перших двох томах збірника. Ці матеріали (листування та записки послів, тексти договорів, меморандуми, підготовлені у Форін офісі) дозволяють докладно висвітлити процес англо-німецьких та англо-японських переговорів 1898 – 1902 рр. про формування антиросійського союзу.

Особливу *другу групу* джерел становлять регулярно публіковані стенограми британських парламентських дебатів. Аналіз виступів депутатів дає змогу ознайомитися з думкою лідерів провідних політичних партій і Кабінету міністрів Великобританії щодо міжнародної ситуації на Далекому Сході, визначити підходи до формування зовнішньополітичного курсу Уайтхолла не тільки правлячої партії, але й представників опозиції.

*Третю*, вельми важливу, групу джерел складають мемуари, щоденники й листування провідних державних діячів Росії, Великобританії та Німеччини, які безпосередньо брали участь у розробці й реалізації зовнішньополітичної доктрини.

Важливим джерелом є „Спогади” С. Ю. Вітте, який розпочав працювати над ними в 1907 р., після виходу у відставку. Його праця не була призначена для друку. У ній містилися серйозні звинувачення на адресу імператора Миколи II й ряду посадових осіб, які ще перебували при владі. Несвоєчасне їх оприлюднення могло б зашкодити автору, поховавши надії на повернення до активної політичної діяльності. Навряд чи можна говорити про неупередженість Вітте (вона зазвичай відсутня в подібних матеріалах), однак його праця є надзвичайно цінною, оскільки веде читача за лаштунки великої політики.

Суперечності всередині російської еліти щодо напрямків тихоокеанської політики висвітлено й у „Щоденнику” В. М. Ламздорфа. У 1882 – 1896 рр. він займав пост директора канцелярії МЗС, був учнем і найближчим помічником міністра іноземних справ М. К. Гірса. Вершиною його кар’єри став пост глави зовнішньополітичного відомства, який він обіймав з 1900 по 1906 рр. Три томи щоденників становлять багатюще джерело з історії зовнішньої політики Росії кінця XIX – початку XX ст. З усіх залучених до тихоокеанських справ голова зовнішньополітичного відомства посів найбільш обережну й стриману позицію. На його переконання, активні дії в Китаї загрожують Росії війною з Японією. Однак зусилля міністра переконати царя успіху не мали. У результаті не було повністю здійснено виведення російських військ з Маньчжурії, як передбачалося договором 1902 р., що в подальшому стало однією з причин озброєного зіткнення.

Значний інтерес мають спогади російського дипломата І. Я. Коростовця, який обіймав важливі пости, зокрема в Пекіні та при головному начальникові

Квантунської області адміралі Є. І. Алексєєві, а з 1902 р. служив у центральному апараті МЗС. Його обширна праця „Росія на Далекому Сході”, видана в Пекіні в 1922 р., дозволяє подивитися очима очевидця на такі важливі події, як будова Китайської Східної залізниці (КСЗ), захоплення Росією Ляодунського півострова, повстання іхетуанів тощо. Опис І.Я. Коростовцем боротьби в російських правлячих колах напередодні російсько-японської війни й перебігу Портсмутських переговорів дуже інформативний і сповнений зважених оцінок. Книга становить тим більший інтерес, що автор не приєднався до жодного з таборів, які суперничали, і мав можливість аналізувати події, що відбувалися ніби з боку.

Значної уваги заслуговують мемуари видного державного діяча Російської імперії – генерал-ад’ютанта О. М. Куропаткіна, з 1898 по 1904 рр. – воєнного міністра, а в період російсько-японської війни – головнокомандуючого армією на Далекому Сході. У своїх спогадах він торкався питань міжнародних відносин на Тихому океані, а також перипетії боротьби в правлячих колах навколо вироблення політики щодо Цинської імперії.

Спогади лорда Едуарда Грея „Двадцять п’ять років, 1892 – 1916”, який був з 1892 по 1895 рр. на посаді заступника міністра закордонних справ, а з 1905 по 1916 рр. – головою британського зовнішньополітичного відомства також дуже цінні, особливо для розуміння британської політики на Сході.

У своїй книзі колишній міністр, прибічник активної колоніальної експансії, порушує найважливіші питання світової політики кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Для виявлення цілей і завдань британських торговельних і фінансових кіл на Далекому Сході має цінність книга адмірала Ч. Бересфорда, одного з авторів доктрини „відкритих дверей”, який відвідав у 1898 р. Китай, Японію і США як представник Союзу англійських торговельних палат. Книга вийшла в 1899 р. під назвою „Розпад Китаю”.

Певний інтерес становить також листування Вільгельма ІІ з Миколою ІІ. Особисті листи двох імператорів, що мали значний, а інколи й вирішальний вплив на формування зовнішньої політики Росії та Німеччини, допомагають краще зрозуміти приховані механізми таємної дипломатії й проливають світло на багато важливих подій рубежу ХІХ – ХХ ст.

Важливим джерелом для вивчення міжнародної ситуації на Далекому Сході в цей період стали й мемуари імператора Вільгельма ІІ, написані після революції в Німеччині, в еміграції, в умовах, коли країни-переможці в Першій світовій війні прагнули покласти всю відповідальність за розв’язування „кривавої бійні” особисто на кайзера.

До *четвертої* групи джерел належать періодичні видання того часу. Особливу цінність представляють російські й англійські газети кінця ХІХ – початку ХХ ст., які дозволяють скласти уявлення про громадську думку щодо політики російського й британського кабінетів на Далекому Сході.

На сторінках таких видань, як „Таймз”, „Обзервер” та ін. можна знайти тексти офіційних документів, повідомлення з місця подій, статті політичного характеру тощо. Автори статей і листів до редактора, зазвичай, переконували читача у важливості розширення торгівлі з Китаєм і зміцнення там позицій Великобританії. У



той же час, головною перешкодою на шляху до реалізації цієї мети вважалася Росія, далекосхідний курс якої англійські журналісти вважали „вкрай агресивним”.

У свою чергу російські газети „Московские ведомости”, „Санкт-Петербургские ведомости”, „Гражданин” тощо виступали апологетами політики свого уряду й звинувачували Лондон у намірі встановити монопольне панування на Далекому Сході на шкоду інтересам інших держав.

Окрему – *п'яту* – групу джерел становлять історичні праці, автори яких були сучасниками й учасниками описуваних подій.

Найбільш характерним у зв'язку з цим є творчість відомого дипломата та сходовознавця князя Е. Е. Ухтомського. З кінця 90-х рр. ХІХ ст. по 1905 р. Е. Е. Ухтомський очолював Російсько-китайський банк і правління Південно-маньчжурської залізниці. Серед його праць виділимо такі: „До подій у Китаї”, „З китайських листів” і „Зі сфери ламаїзму. До походу англійців до Тибету”, опубліковані в 1900 – 1904 рр. Будучи прибічником активізації політики на Далекому Сході, він наголошував на природності союзу Росії та азіатських держав у боротьбі із Заходом.

Підводячи підсумок аналізу джерел, відзначимо, що обсяг наявних документальних матеріалів дає можливість запропонувати авторську версію російсько-англійського суперництва на Далекому Сході.

**Історіографія** міжнародних відносин на Далекому Сході досить обширна. Її становлять праці, авторами яких були письменники, громадські діячі, учені й журналісти.

Представники *російської дореволюційної історіографії* дотримувалися офіційної думки на події, що відбувалися в той час на Далекому Сході. Саме в подібному ключі були написані роботи О. А. Сапожникова, М. П. Федорова, Б. М. Демчинського та ін. Зазвичай, публіцисти прагнули донести до публіки, яка читає, свої подорожні враження.

Важливим винятком є праця О. Я. Максимова „Наші завдання на Тихому океані: Політичні етюди”, уперше опублікована 1894 року й така, що витримала кілька видань. Будучи відомим російським письменником і мандрівником, Олександр Якович у той же час був постійним кореспондентом на Далекому Сході й експертом у морській справі газети „Новое время”. Він писав про значення розвитку крейсерського флоту, який англійці вже в той час розглядали як „грозову хмару, що несподівано скупчилася поблизу Китайського моря – центру багатомільйонної англійської торгівлі”. Ураховуючи все сказане вище, цю роботу можна класифікувати не лише як історичну працю, але і як джерело.

Не можна не відзначити в цьому контексті й книгу Б. Б. Глінського „Пролог російсько-японської війни. Матеріали з архіву графа С. Ю. Вітте”, що побачила світ у 1916 р. у Петрограді. Ця фундаментальна праця присвячена подіям 1891 – 1905 рр. – від початку будівництва Великої Сибірської залізниці до Портсмутської мирної конференції. Головну увагу в дослідженні приділено передісторії озброєного конфлікту 1904 – 1905 рр. і розвитку міжнародної ситуації на Далекому Сході в передвоєнний період.

*Радянські вчені* вже у 20-х рр. ХХ ст. дістали нові можливості для вивчення російсько-британських протиріч у тихоокеанському регіоні. У їхньому розпорядженні опинилися багатотомні збірники дипломатичного листування, надруковані за рішенням керівництва держав, які брали участь у Першій світовій війні.

Серед праць радянських істориків відзначимо монографії Е. В. Тарле, Б. О. Романова, О. Л. Попова, В. Я. Аваріна й О. Л. Гальперіна та ін., у яких порушувалися різні аспекти політики Росії та інших великих держав на Далекому Сході.

Одним з перших розпочав вивчення цієї проблематики Е. В. Тарле. Його робота „Граф С. Ю. Вітте. Досвід характеристики зовнішньої політики” була надрукована 1927 року. Історик піддавав критиці версію походження російсько-японської війни, висунуту в мемуарах міністра фінансів, і спростовував його твердження про непричетність до розв’язування військового конфлікту. Будучи сучасником подій, автор писав, перш за все, на основі особистих вражень, а не джерел.

Класичним твором, присвяченим безпосередньо міжнародним відносинам на Далекому Сході, стала видана в 1928 р. монографія Б. О. Романова „Росія в Маньчжурії”, яка ґрунтується на ретельному вивченні архівних матеріалів. Зокрема він уперше ввів до наукового обігу донесення агентів Міністерства фінансів за кордоном. У 1947 р. вийшла ще одна його робота „Нариси дипломатичної історії російсько-японської війни, 1895 – 1907”.

Серйозну спробу встановити причини переміщення центру тяжіння російської зовнішньої політики з Близького на Далекий Схід на зламі ХІХ – ХХ ст. зробив у статті „Від Босфору до Тихого океану”, що опублікована в 1934 р., О. Л. Попов. Серед таких причин автор називає завершення в той час боротьби великих держав за розділ світу й прагнення російського уряду уникнути внутрішньої кризи за рахунок успішної зовнішньої політики.

Новий – другий – етап у розвитку радянської історіографії російсько-британських відносин на Далекому Сході настав після Другої світової війни.

На самому початку цього етапу, у 1945 р., вийшов у світ другий том колективної монографії „Історія дипломатії” за редакцією акад. В. П. Потьомкіна. У складі авторського колективу були Є. В. Тарле, С. Д. Сказкін, В. М. Хвостов, О. Л. Нарочницький та ін. Певну увагу в роботі приділено й далекосхідній проблемі.

Розкриттю експансіоністської сутності політики великих держав у Китаї присвячено роботу В. Я. Аваріна „Імперіалізм у Маньчжурії”, надруковану 1947 року. Значну увагу в ній приділено англо-російським відносинам, у першу чергу їхньому економічному складнику.

Тоді ж, у 1947 р., предметом дослідження (уперше в радянській історіографії) став Англо-японський союз 1902 – 1921. О. Л. Гальперін проаналізував причини й цілі створення цього альянсу. На його думку, Великобританія заохочувала японську агресію, оскільки сподівалася зупинити більш небезпечно для неї просування Росії в регіоні.

Монографія А. С. Єрусалимського „Зовнішня політика і дипломатія німецького імперіалізму в кінці XIX століття” є найбільш фундаментальним дослідженням з проблеми німецької експансії, зокрема й на Далекому Сході. Особливий інтерес становлять розділи, присвячені захопленню Німеччиною китайського порту Цзяочжоу й англо-німецьким переговорам 1898 р., у ході яких Берлін прагнув підштовхнути Великобританію до конфлікту з Росією й тим самим ослабити двох найнебезпечніших своїх суперників.

У тому ж 1951 р. видано колективну монографію „Міжнародні відносини на Далекому Сході. (1870 – 1945 рр.)” за редакцією Е. М. Жукова, О. Л. Гальперіна, О. Л. Нарочницького та ін. Робота є першою в радянській історіографії спробою комплексного дослідження міжнародної ситуації в Східній Азії в період між франко-пруською й Другою світовою війнами.

Поява в 1956 р. фундаментальної праці вже згадуваного акад. О. Л. Нарочницького „Колоніальна політика капіталістичних держав на Далекому Сході, 1860 – 1895” стало справжньою подією в радянській історичній науці. Спираючись на широке коло джерел, що вперше вводилися до наукового обігу, автор детально висвітлив маловивчені до того часу аспекти політики Великобританії, Росії, Німеччини, Франції, США та Японії в Східній і Північно-Східній Азії, а також проаналізував політичний, економічний і стратегічний складники дій великих держав у регіоні.

У тому ж році опубліковано роботу О. О. Фурсенка „Боротьба за розділ Китаю й американська доктрина „відкритих дверей”, 1895 – 1900”. У ній на основі широкого кола джерел, зокрема архівних, а також матеріалів американської преси, висвітлено роль дипломатії США в міжнародних подіях на Далекому Сході в період від завершення японо-китайської війни 1894 – 1895 рр. до повстання іхетуанів у Китаї. Значну увагу в роботі приділено впливу внутрішніх економічних процесів у США на формування далекосхідної політики Білого дому.

Колоніальній політиці Великобританії, Росії й Німеччини кінця XIX – початку XX ст. присвячено фундаментальні праці Г. Л. Бондаревського „Багдадська дорога і проникнення німецького імперіалізму на Близький Схід” (1955), „Росія і Персидська затока” (1964), „Англійська політика й міжнародні відносини в басейні Персидської затоки” (1968). Географічні межі його робіт не включають далекосхідний регіон, проте дуже важливо, що вчений аналізує не лише дії на зовнішньополітичній арені Петербурга, Лондона й Берліна, які були активними гравцями, зокрема й у Східній Азії, але й боротьбу угруповань у правлячих колах Великобританії з проблем експансії загалом.

З виходом у світ робіт А. С. Єрусалимського, О. Л. Нарочницького, О. О. Фурсенка та Г. Л. Бондаревського радянська історіографія досягла апогею свого розвитку. 70 – 80-і рр. – це вже період деякого затишшя. Проте, у цей час з’явилися дві роботи, присвячені колоніальній політиці Великобританії в Китаї: „Британський імперіалізм у Китаї (1896 – 1901)” Л. Л. Заріної і С. Г. Лівшиця та „Імперіалістична політика Англії в Китаї, 1900 – 1914 рр.” П. І. Острікова.

У кінці 80-х рр. XX ст., в умовах „перебудови”, коли в суспільстві знову посилювався інтерес до історії, вийшла монографія А. В. Ігнат’єва „С. Ю. Вітте –

дипломат”. У ній через призму особистості й діяльності цього впливового сановника показано розвиток зовнішньої політики Росії рубежу XIX – XX ст.

Не можна не відзначити й роботу І. Д. Парфьонова „Колоніальна експансія Великобританії в останній третині XIX століття”, що вийшла в 1991 р., у самому кінці цього етапу. Автор відкидав однозначно негативну оцінку феномену колоніалізму.

Після розпаду Радянського Союзу та створення Російської Федерації склалася ситуація, у чомусь подібна тій, яка виникла після краху Російської імперії. На цьому етапі розвитку історичної науки в розпорядженні російських істориків виявилися раніше недоступні секретні матеріали з архівосховищ Росії, а також Європи, США, Японії й Китаю. Це створило передумови для об’єктивного розгляду боротьби держав за розділ світу загалом, і панування на Тихому океані зокрема.

У результаті вже на початку 90-х рр. стала виходити п’ятитомна „Історія зовнішньої політики Росії (кінець XV – 1917 р.)” за редакцією В. О. Ємця, А. В. Ігнатєва та ін. У 1997 р. побачила світ завершальна книга серії, що розглядає період кінця XIX – початку XX ст. У виданні використано опублікований, зокрема й архівний, матеріал. Проте далекосхідній проблемі в монографії присвячено лише один розділ.

Роком пізніше вийшла монографія Є. Ю. Сергєєва „Політика Великобританії та Німеччини на Далекому Сході, 1897 – 1903”, також заснована на широкому колі джерел. Автор виділив і охарактеризував основні етапи й головні тенденції в розвитку міжнародних відносин у регіоні на зламі століть.

У першому десятилітті нового XXI століття було захищено низку дисертацій, присвячених вивченню ролі й значення американського чинника в історії міжнародних відносин, зокрема й у далекосхідних подіях рубежу XIX – XX ст. Це роботи Н. П. Пісчикової „Російсько-американські відносини на Далекому Сході в період російсько-японської війни” (2007 р.), О. І. Макарчук „Американо-японське суперництво на Далекому Сході в контексті міжнародних відносин початку XX століття” (2010 р.) тощо. Певну увагу в цих роботах приділено політиці Росії та Великобританії в регіоні, правда лише в роки, що не входять у часові межі даного дослідження.

Окремо в межах сучасного періоду слід виділити фундаментальну працю І. В. Лукоянова „Не відстати від держав...” Росія на Далекому Сході в кінці XIX – початку XX ст.”, опубліковану у 2008 р. Через рік було захищено докторську дисертацію. Важливо відзначити, що, за словами самого автора, „центр тяжіння в дослідженні зміщено в бік внутрішніх проблем управління імперією в епоху її занепаду”. Російсько-англійське суперництво не є предметом спеціального розгляду.

*Історіографія Великобританії та США*, присвячена міжнародним відносинам на Далекому Сході на зламі XIX – XX ст., доволі обширна.

Для перших узагальнювальних праць, що побачили світ на початку XX століття (А. Айленд „Китай і Великі держави” (1902), Х. Томсон „Китай і Великі держави. Історія повстання 1900 р.” (1902), К. Фіш „Американська дипломатія” (1916), Б. Шміт „Англія і Німеччина, 1740 – 1914” (1916), характерний розгляд дій держав в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні через призму їхнього протистояння в

Європі. Найбільш показовою в цьому плані є робота Х. Томсона, який досліджує реакцію Заходу на повстання іхетуанів.

У 20 – 30-х рр. далекосхідний аспект суперництва держав на зламі століть також розглянуто в книгах Г. З. Вуда „Китай, США і англо-японський союз” (1921), А. Л. П. Денніса „Англо-японський союз” (1923), П. Джозефа „Іноземна дипломатія в Китаї, 1894 – 1900” (1928), С. Маккордока „Британська далекосхідна політика 1894 – 1900” (1931) та ін. Їх, перш за все, цікавило питання формування англо-японського союзу й наслідків цього процесу для перегрупування сил у Європі.

У 50 – 70-і рр. ХХ ст. опубліковано серію робіт, присвячених далекосхідній політиці великих держав і заснованих на комплексному аналізі нових архівних матеріалів, що стали доступними після Другої світової війни. Це дозволило вченим по-новому підійти до розгляду ключових питань історії міжнародних відносин кінця ХІХ – ХХ ст.

Аналіз цих праць показує, що найпліднішими повоєнні десятиліття виявилися для істориків *ліберально-критичного* напрямку (Н. Пелковітц „Британське купецтво в Китаї та Форин оффіс” (1948), П. Томпкінс „Російсько-американські відносини на Далекому Сході” (1949), Дж. Гоудсвард «Деякі аспекти виходу Британії з „блискучої ізоляції”» (1952), Дж. Монгер „Кінець ізоляції. Британська зовнішня політика. 1900 – 1907” (1963), С. Говард „Блискуча ізоляція” (1967) та ін.

У той же час представники *консервативно-апологетичного* напрямку (Дж. А. С. Гренвіл „Лорд Солсбері й зовнішня політика” (1964), С. Дж. Лоуві „Імперіалісти мимоволі. Британська зовнішня політика, 1878 – 1902” (1967), Х. Біль „Теодор Рузвельт і перетворення Америки на світову державу” (1970), Д. Гіллард „Битва за Азію. 1828 – 1914. Дослідження британського й російського імперіалізму” (1977) і ін.), фокусували увагу на суперництві держав у регіоні, писали про превентивний характер силових акцій Великобританії й Німеччини по відношенню до Росії.

Серед робіт узагальнювального характеру, які торкаються вказаної проблематики, на особливу увагу заслуговує праця відомого британського історика А. Дж. П. Тейлора – „Боротьба за панування в Європі”, видана у Великобританії в 1954 р. Книга, що виявилася одним з перших західних видань подібного роду, перекладених російською мовою, присвячена історії дипломатичних відносин європейських держав з 1848 по 1918 рр. Учений дотримувався традиційного для багатьох західноєвропейських істориків підходу, в основі якого лежала доктрина „російської небезпеки”.

Щодо японської та китайської історіографії, відзначимо, що дисертант не мав можливості ознайомитися з роботами японською та китайською мовами. Були враховані лише перекладні видання. Серед таких, характерною є робота відомого японського історика К. Асакави „Російсько-японський конфлікт: причини й передумови”, що побачила світ у 1904 р. і опублікована в Лондоні та Нью-Йорку в 1970 р. У роботі проаналізовано міжнародні відносини в Східній Азії, висвітлено причини створення англо-японського союзу 1902 р. Ідеї К. Асакави були озвучені в численних лекціях, прочитаних ним для широкого загалу.

*Українські вчені* розпочали вивчення історії міжнародних відносин і зовнішньої політики після отримання Україною незалежності.

Протягом 20-ти років було захищено й опубліковано роботи з історії США, Франції, Німеччини, Австрії, Іспанії, Угорщини, Румунії та інших країн. При цьому увагу приділено зазвичай відносинам цих держав з Україною впродовж останніх десятиліть (Г. В. Гончаров, А. В. Грубінко, О. О. Шаповалова та ін.). Історія Росії при цьому, розглядається в основному крізь призму „українського питання”. Винятком є дослідження Є. С. Волкової та О. О. Гокова, присвячені політиці Росії на Близькому Сході в XIX ст. Низку робіт, присвячено англо-російському протистоянню в Середній Азії й на Близькому Сході в останній третині XIX ст. – першій чверті XX ст. (А. В. Гончаренко, Д. В. Ласкавий, М. В. Ширяєв). Щодо Великобританії, то її зовнішня й колоніальна політика знайшла своє відображення, крім названих вище, у роботах Ю. М. Блох, М. С. Бурьяна, Л. І. Валюх, В. В. Вербовського, Т. О. Гогунської, І. В. Грицьких, О. В. Гуцола, О. Б. Дьоміна, В. В. Доліда, В. В. Іщенко, Т. Ю. Кандуби, С. В. Ковальського, О. В. Корнєєвої, О. П. Машевського, І. Б. Мраки, О. А. Неприцького, Л. Ю. Петльованої, К. А. Русакова, М. І. Русанової, В. В. Савенкова, Г. В. Сталоверової, О. В. Фоміної, С. Б. Христюка, К. А. Черевика, Л. М. Ямпольської.

Певну увагу було приділено й Азіатсько-Тихоокеанському регіону. Це роботи: Д. В. Грицьких „Імперія Цин в зовнішній політиці Великобританії, 1830 – 1842 рр.”, М. М. Кулінича „Інтереси України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні”, М. Й. Марущака „Історія дипломатичних відносин у XX столітті”, О. В. Набоки „Тайвань і політика Великобританії на Далекому Сході, 20 – 90-і рр. XIX ст.”, С. В. Проня „Японія – США – Росія: співробітництво та суперництво в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. 1951 – 2007 роки”, а також В. А. Рубеля „Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.)” і „Нова історія Азії та Африки: Колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX)” (у співавторстві з В. І. Головченком). У контексті нашої роботи особливого інтересу набуває дослідження Т. Г. Богданової „Джон Хей і американо-англійські стосунки в Китаї (1897 – 1900)”. На її думку, у вказаний період склалися передумови для зближення Лондона й Вашингтона, було зроблено все можливе, аби ліквідувати „російську загрозу” в регіоні й підсилити там позиції англосакських країн.

Незважаючи на все сказане вище, проблема російсько-англійського протистояння в Східній Азії залишається практично не вивченою.

На закінчення історіографічного аналізу зауважимо, що велика кількість праць з історії міжнародних відносин в АТР зовсім не означає вичерпності теми, багато аспектів якої ще потребують поглибленого вивчення.

Загалом, виконаний джерелознавчий та історіографічний аналіз дозволяє переконатися в необхідності подальшої розробки й вивчення проблеми російсько-англійських протиріч на Далекому Сході. Наявність документальних матеріалів створює реальну можливість вирішення поставлених завдань.

**У другому розділі – „Міжнародні відносини на Далекому Сході в 30 – на початку 90-х рр. XIX ст. Зародження англо-російських протиріч”** – висвітлено політику західних держав у тихоокеанському регіоні в XIX ст. та окреслено процес зародження там російсько-британського суперництва.

Історична доля багатьох країн Далекого Сходу на зламі XIX – XX ст. значною мірою залежала від розвитку російсько-англійського протистояння. Китай, Корея, Японія та інші тихоокеанські країни з їхнім багатомільйонним населенням і величезними природними ресурсами стали головними об'єктами колоніальної експансії великих держав Європи та США. Під час Першої (1840 – 1842 рр.) та Другої (1856 – 1860 рр.) „опіумних війн” Великобританія та Франція зуміли нав'язати Цинській імперії нерівноправні угоди, які відкрили шлях для вторгнення іноземного капіталу в країну. Військова інтервенція британських, французьких та американських військ з метою придушення антицинського повстання тайпінів ще більше змінила позиції держав.

Росія не брала участі в процесі нав'язуванні Китаю нерівноправних договорів під час „опіумних війн”, хоча граф М. П. Ігнатьєв виступив посередником між західними країнами та пекінським урядом на заключному етапі конфлікту. Російська промисловість та зовнішня торгівля не витримували тут конкуренції, поступаючись Великобританії. Величезні відстані, бездоріжжя та складності сухопутного пересування через Сибір робили Росію набагато вразливішою на Далекому Сході, ніж у Європі. Російський флот на Тихому океані поступався англійському, а сухопутні війська були нечисленні.

Крім того, відкриття китайських портів для іноземної комерції порушувало співвідношення сил, що існувало на Далекому Сході, і саме в той момент, коли російський уряд був до цього не готовий. Це, насамперед, загрожувало підривом російсько-китайської сухопутної торгівлі, що підштовхнуло петербурзький кабінет до початку будівництва Великої Сибірської залізниці.

Отже, міжнародна ситуація, що склалася на Далекому Сході в 30-х – на початку 90-х рр. XIX ст., характеризувалася виникненням і поглибленням протиріч між Росією та Великобританією. Це було зумовлено, насамперед, тим, що обидві держави намагалися будь-що випередити одна одну в боротьбі за регіональне лідерство.

**У третьому розділі – „Російсько-англійські відносини на Далекому Сході в 1891 – 1896 рр.”** – розглянуто протистояння Великобританії та Росії в 1891 – 1896 рр., яке досягло свого апогею в роки японо-китайської війни 1894 – 1895 рр. Розділ містить три підрозділи: 1) початок будівництва Великої Сибірської залізниці та міжнародна ситуація на Далекому Сході, 1891 – 1894 рр.; 2) зовнішня політика й дипломатія Росії та Великобританії у зв'язку з японо-китайською війною 1894 – 1895 рр.; 3) зміна міжнародної ситуації на Далекому Сході в 1895 – 1896 рр. Утрата Великобританією провідних позицій та зростання впливу Росії.

На початку 90-х рр. XIX ст. далекосхідний регіон став ареною гострого російсько-британського суперництва, яке ні за своїм геополітичним значенням, ні за масштабами не поступалося „Великій грі” великих держав у Середній Азії та на Близькому Сході.

Початок будівництва Великої Сибірської залізниці загрожував монопольному домінуванню Великобританії на Далекому Сході та змінював співвідношення сил у регіоні на користь Санкт-Петербургу. Російські правлячі кола отримали всі можливості для більш широкого комерційного освоєння регіону, перш за все для проникнення до Маньчжурії й Кореї. Значно зріс і політичний вплив на пекінський уряд. Зазначимо, що керівництво далекосхідною політикою здійснювалося міністром фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте. Він уважав, що потрібно уникати будь-яких військових конфліктів та надавав перевагу мирній економічній експансії до Цинської держави, перш за все, шляхом будівництва російських залізниць на території Північного Китаю.

Природно, що згадані вище досягнення Росії викликали різке незадоволення Великобританії. Під тиском обставин лондонський кабінет був змушений переглянути свою тихоокеанську політику. По мірі того, як Санкт-Петербург добивався нових поступок від маньчжурської династії, Лондон звертав увагу на Японію, яка в кінці XIX ст. усе більш рішуче виявляла свої претензії на регіональне лідерство. Бажання японського керівництва створити за рахунок Китаю власну колоніальну імперію підігрівалося британськими правлячими колами й уміло підштовхувало Токію до Маньчжурії та Кореї – у зону інтересів Росії.

Під час японо-китайської війни 1894 – 1895 рр. Лондон зробив перші кроки на шляху зближення з Японією. Зрозумівши, що вона не загрожує районам, у яких були зосереджені найбільші британські торговельні інтереси, Форін офіс відверто зайняв прояпонську позицію. Зокрема, кабінет лорда А. Розбері не брав участі в колективному втручанні Росії, Франції та Німеччини в Симоносекські переговори, які завершили цю війну.

Разом з тим, цей крок виявився помилковим та призвів до втрати Великобританією лідируючих позицій у Піднебесній імперії. Стратегічна ініціатива перейшла до Росії, яка ще більше зміцнила свої позиції завдяки Московському договору та концесійній угоді 1896 р. про будівництво Китайської Східної залізниці через територію Маньчжурії.

Отже, успіхи Санкт-Петербурга призвели до трансформації політики британських правлячих кіл, які спочатку намагалися перетворити територію Цинської імперії на своє монопольне володіння, а потім були змушені виступити з відкритою пропагандою розподілу цієї країни на „сфери впливу”. Протягом 1891 – 1896 рр. Росії вдалося не тільки значно посилити свої позиції в Східній Азії, але й стати реальним конкурентом Великобританії в боротьбі за лідерство в регіоні. Поворотним моментом у російсько-британському суперництві цього періоду стало досягнення Петербургом спільної з Парижем та Берліном позиції щодо перегляду Симоносекського миру 1895 р. Це надало можливість не тільки запобігти здійсненню експансивних планів токійського уряду, але й не дозволити Форін офісу реалізувати власний сценарій.

**Четвертий розділ – „Загострення російсько-британського суперництва на Далекому Сході в 1897 – 1902 рр.”** – присвячено аналізу політики британських та російських правлячих кіл на Тихому океані в зазначений період. Розділ має три підрозділи: 1) Великобританія, Росія та початок розділу Китаю; 2) Політика Росії та



Великобританії в Китаї у зв'язку з повстанням іхетуанів; 3) Російська дипломатія та укладання англо-японського союзу 1902 р.

В умовах, коли співвідношення сил на Далекому Сході змінилося на користь Росії, британські правлячі кола були змушені вдатися до подальшої трансформації зовнішньополітичного курсу. Не маючи сил витіснити росіян, Уайтхолл намагався методом окремих поступок змусити Санкт-Петербург діяти відповідно до інтересів інших західних держав. Так, британський уряд закликав свого візаві приєднатися до інших „цивілізованих” країн, узявши на себе частину відповідальності за підтримку цілісності Китаю, і виступити гарантом політичної стабільності в регіоні. Тим самим Лондон намагався нав'язати Росії власні правила гри. Серед прибічників такої ідеї були британський прем'єр-міністр лорд Р. Солсбері, а також перший лорд казначейства А. Бальфур.

Спроба реалізувати цю ідею на практиці була здійснена під час іхетуанського повстання (1899 – 1901). Під приводом захисту порядку та збереження в силі міжнародних договорів усі держави спільно ввели свої військові контингенти до Китаю. Так, російські війська з метою охорони Китайської Східної залізниці окупували Маньчжурію. Одночасно західні держави використовували повстання, як привід для остаточного розподілу країни на „сфери впливу”. Проте, спільні дії проти іхетуанів не тільки не призвели до узгодження позицій Великобританії та Росії, але, навпаки, надали нового поштовху боротьбі великих держав за колоніальний розподіл Китаю.

Уведення російських військ у північно-східні райони Цинської імперії було досить болісно сприйнято частиною британських правлячих кіл. Опоненти Р. Солсбері вважали, що політика його кабінету фактично сприяла посиленню російської загрози. У зв'язку з цим активізувалися прихильники більш агресивного курсу, які висунули ідею англо-американо-японського союзу проти Росії. Серед найбільш послідовних прибічників цієї стратегії були впливові британські політичні діячі Дж. Чемберлен та Дж. Керзон.

У правлячих колах Росії також відбувалася боротьба *двох тенденцій*. Одну з них представляли міністри С. Ю. Вітте та В. М. Ламздорф, які виступали за збереження старої лінії на мирне економічне проникнення в Китай та евакуацію російських військ з Маньчжурії. На їхню думку, повернення до колишніх методів ведення політики дозволяло відвернути нову ескалацію суперництва з Великобританією та Японією. Їхніми опонентами були військовий міністр О. М. Куропаткін та імператор Микола II. Вони відстоювали більш агресивну лінію, наполягали на збереженні окупації північно-східного Китаю та відмові від виконання російсько-японських домовленостей щодо Кореї. Відставка Вітте показувала, що, урешті-решт, переміг цей підхід.

Наступальна політика Російської імперії в Маньчжурії змусила лондонський кабінет піти на укладання англо-японського союзу 1902 р. Підписання цієї угоди стало великою поразкою для російської дипломатії, яка не зуміла врахувати співвідношення сил у регіоні та переоцінила власний вплив на китайський уряд.

Отже, на початку ХХ ст. Росії не вдалося втримати перевагу, отриману після завершення японо-китайської війни. Незважаючи на всі зусилля російської

дипломатії, Великобританія зуміла певною мірою повернути собі лідируючі позиції на Далекому Сході. Англо-японський договір 1902 р. змінив баланс сил на користь антиросійського блоку.

Однією з головних причин цього стали протиріччя всередині російських правлячих кіл. Вагаючись з ухваленням рішень щодо цілей і методів далекосхідної політики, Санкт-Петербург не зміг оперативно зреагувати на зміну міжнародної ситуації в регіоні.

У **висновках** викладено підсумки дослідження.

Рубіж XIX – XX століть – один зі складних періодів світової історії. Це був час, коли закінчилася боротьба великих європейських держав за розподіл світу і, одночасно, активізувалося суперництво навколо проблеми перерозподілу вже захоплених територій. Далекий Схід перетворився на один з регіонів, де найгостріше перепліталися міжнародні протиріччя. Ситуація ускладнювалася тим, що, окрім європейських держав, у боротьбу за сфери впливу в регіоні включилися Сполучені Штати Америки та Японія.

Проте, як свідчать документи, ключовою тенденцією, що визначає характер міжнародних відносин у тихоокеанському регіоні в цей період, було посилення російсько-британського суперництва, що було викликане прагненням придбати нові ринки збуту для своїх товарів та зміцнити стратегічні позиції імперій.

Роздивившись загрозу в Транссибірській магістралі, яка будується, Лондон зробив перші кроки на шляху зближення з Японією, результатом чого стала британо-японська співпраця в період японо-китайської війни 1894 – 1895 рр. У результаті окупація японцями Кореї й захоплення Ляодунського півострова не дозволяли здійснити намічені Петербургом плани. Більше того, закріпившись на азіатському материка Японія могла створити на далекосхідних рубежах Російської імперії вельми небезпечну ситуацію: замість слабкого Китаю тут з'явився б новий молодий агресивний сусід. І дійсно, підписання у квітні 1895 р. Симоносекського мирного договору між Цинською та Японською імперіями істотно змінило співвідношення сил у регіоні, на що негайно відреагували всі зацікавлені держави.

Росія при цьому проявила найбільшу активність, добившись участі в спільному антияпонському демарші Франції та Німеччини й, тим самим, порушивши розрахунки британської дипломатії. Це призвело до послаблення позицій Великобританії в Китаї.

У цих умовах захоплення Росією й Німеччиною опорних пунктів на китайському узбережжі ще більше загострило ситуацію. Перспектива поділу Китаю на замкнуті колоніальні анклави й розширення німецького впливу в Шаньдуні та регіоні Янцзи, а також російського впливу на Ляодунському півострові, звідки, на думку британських правлячих кіл, Росія могла загрожувати Пекіну занепокоїло Лондон. Усе це змусило британські правлячі кола піти на створення власної „сфери впливу” у Вейхайвеї.

Новий, ще найнебезпечніший для Росії й Великобританії поворот події прийняли після початку повстання іхетуанів, що вибухнуло в Піднебесній у 1899 р. Проте, ситуація, яка склалася, зажадала спільних дій усіх зацікавлених держав, що

прагнули не допустити надмірного посилення однієї з них за рахунок інших. Інтервенція, здійснена влітку 1900 р., дала свої результати.

Проте, окупація російськими військами Маньчжурії під приводом захисту КСЗ, і відмова від виконання російсько-японських домовленостей стосовно Кореї, неминуче породило новий, маньчжурський, вузол протиріч і підштовхнуло противників Петербурга до спільних дій.

Наслідком стала відмова Лондона від політики „блискучої ізоляції” та підписання 30 січня 1902 р. договору про англо-японський союз. Це, у свою чергу, докорінно змінило співвідношення сил не лише на регіональному (що виявилось вже незабаром), але й на глобальному (як стало зрозуміло трохи пізніше) рівнях. Союз з Лондоном гарантував японському уряду локалізацію конфлікту з Росією, а англійські кредити дозволили Токію в найкоротші терміни модернізувати свою армію та флот.

Отже, Петербург явно не зумів правильно оцінити розстановку сил на Далекому Сході й переоцінив свій вплив на китайський уряд. Розплатою за це стала поразка у війні 1904 – 1905 рр.

## **СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ**

### **Статті у фахових виданнях**

1. Жуков А. В. Британский план раздела Китая и Турции, 1898 / Александр Владимирович Жуков // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 23(210). – С. 42 – 48.
2. Жуков О. В. Місія маркіза Іто до Петербурга (12 – 21 листопада 1901 р.) й англо-японські переговори про союз / Олександр Володимирович Жуков // Бахмутський шлях. – 2010. – № 1 – 2. – С. 83 - 87.
3. Жуков А. В. Петергофские переговоры России и Германии (август 1897 г.) / Александр Владимирович Жуков // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 11(222). – Ч. 2. – С. 5 – 12.
4. Жуков А. В. Обострение международной ситуации на Дальнем Востоке в конце XIX в. Попытки Великобритании выйти из „блестящей изоляции” / Александр Владимирович Жуков // Сумський іст.-арх. журн. – 2011. – № XIV – XV. – С. 226 – 232.

### **Додаткові публікації результатів дослідження**

5. Жуков А. В. Британская политика в Китае в 70-х гг. XIX в. Чифуская конвенция / Александр Владимирович Жуков // Британская политика и мир: контуры исторического взаимодействия : сб. науч. ст. (к 55-летию профессора Михаила Степановича Бурьяна). – Луганск – Одесса, 2011. – С. 95 – 100.
6. Жуков А. В. Русско-китайские договоры 1896 г. и усиление позиций России на Дальнем Востоке / Александр Владимирович Жуков // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : ст. та матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського. – Луганськ, 2011. – С. 140 – 144.

## АНОТАЦІЇ

### **Жуков О. В. Російсько-британське суперництво на Далекому Сході, 1891 – 1902 рр. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. – Луганськ, 2012.

Роботу присвячено комплексному дослідженню російсько-британського суперництва на Далекому Сході в 1891 – 1902 рр. На основі широкого кола джерел вивчено причини виникнення протистояння Росії та Великобританії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., охарактеризовано еволюцію політики двох держав у зв'язку з будівництвом Великої Сибірської залізниці (1891 – 1894), японо-китайської війни 1894 – 1895 рр., повстання іхетуанів у Китаї (1899 – 1901).

Показано боротьбу в російських та британських правлячих колах щодо проведення далекосхідної політики. Зокрема відображено розходження між Р. Солсбері і Дж. Чемберленом у Великобританії та С. Ю. Вітте і Миколою ІІ – у Росії.

Як свідчать джерела, російсько-британське протистояння в тихоокеанському регіоні, незважаючи на успіхи Петербурга, завершилося не на користь Росії. Укладання англо-японської угоди 1902 року стало великою поразкою російської дипломатії, яка не зуміла врахувати співвідношення сил у регіоні та переоцінила власний вплив на китайський уряд, результатом чого стала російсько-японська (1904 – 1905 рр.) війна та зміна балансу сил у регіоні.

*Ключові слова:* Росія, Великобританія, Форін офіс, зовнішня політика, Далекий Схід, Китай, Японія, міжнародні відносини.

### **Жуков А. В. Русско-британское соперничество на Дальнем Востоке, 1891 – 1902 гг. – Рукопись.**

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – ГУ „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”. – Луганск, 2012.

Работа посвящена комплексному исследованию российско-британского соперничества на Дальнем Востоке в 1891 – 1902 гг. На основе широкого круга источников анализируются причины возникновения противостояния между Россией и Великобританией в конце ХІХ – начале ХХ вв., характеризуется изменение политики двух держав в связи со строительством Великой Сибирской железной дороги (1891 – 1894), японо-китайской войной (1894 – 1895), восстанием ихетуаней в Китае (1899 – 1901).

Также показана борьба в российских и британских правящих кругах относительно реализации дальневосточной политики. В частности, освещаются расхождения между Р. Солсберри и Дж. Чемберленом в Великобритании и С. Ю. Витте и Николаем ІІ – в России.

Строительство Транссибирской магистрали стало определенным рубежом во внешней политике России. Реализация проекта должна была усилить

стратегические, военные и экономические позиции России в Азиатско-Тихоокеанском регионе.

В свою очередь, Великобритания, обеспокоенная попытками Петербурга укрепить свои позиции в регионе, взяла курс на поддержку экспансионистских замыслов Японии в Корее и Маньчжурии. Тем самым Лондон пытался столкнуть обе империи и ослабить их. Именно поэтому британские правящие круги пошли на сотрудничество с Токио во время японо-китайской войны 1894 – 1895 гг. Однако совместный демарш России, Франции и Германии против Симоносекского договора, инициированный Санкт-Петербургом, и последовавшее за этим заключение русско-китайских договоров привело к утрате Великобританией ведущих позиций в Восточной Азии.

Это подтолкнуло британский кабинет, хотя и не сразу, к поискам возможных союзников для противодействия России. Идеологами нового курса выступали такие влиятельные политические деятели, как Дж. Чемберлен, Дж. Керзон, Ч. Бересфорд и др.

Договоры об аренде территорий, навязанные пекинскому правительству Германией и Россией в 1898 г., примеру которых последовали остальные державы, положили начало разделу Китая.

Как свидетельствуют источники, русско-британское соперничество, несмотря на успехи Петербурга, закончилось не в пользу России. Противоречия внутри русской правящей элиты не позволили оперативно среагировать на изменение ситуации на Дальнем Востоке и предпринять необходимые шаги для противодействия заключению англо-японского союза 1902 г. Это стало крупным поражением русской дипломатии, которая не сумела учесть соотношение сил в регионе и переоценила свое влияние на китайское правительство. Результатом этого стала русско-японская война 1904 – 1905 гг. и изменение баланса сил в регионе.

*Ключевые слова:* Россия, Великобритания, Форин оффис, внешняя политика, Дальний Восток, Китай, Япония, международные отношения.

**Zhukov A. V. Russian-British rivalry in the Far East, 1891 – 1902. – Manuscript.**

The thesis for the scientific degree of a candidate of historical science, specialty 07.00.02 – World history. – State institution “Luhansk Taras Shevchenko National University” – Luhansk, 2012

The dissertation is devoted to the integrated investigation of Russian-British rivalry in the Far East in 1891 – 1902. On the basis of wide circle of recourses the reasons for the beginning of the confrontation between Russia and Britain in the late XIX – early XX centuries are analyzed in the thesis; it is characterized the change in policy of the two powers regarding to the construction of the Great Siberian Railway (1891 – 1894), Sino-Japanese War (1894 – 1895), Boxer Outbreak in China (1899 – 1901).

It is also shown the struggle of the Russian and British ruling circles concerning the implementation of the Far Eastern policy. In particular, it highlights the differences between R. Salisbury and J. Chamberlain in the UK and S. Witte and Nicholas II in Russia.

*Key words:* Russia, Great Britain, Foreign Office, foreign policy, the Far East, China, Japan, international relations.

Підписано до друку 30.01.2012 р. Формат 60x84/16  
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний.  
Умов. др. арк. 0,9 Наклад 100 прим. Зам. № 191

Видавець і виготовлювач  
Видавництво Державного закладу  
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»  
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011, т/ф: (0642) 58-03-20.  
e-mail: [alma-mater@list.ru](mailto:alma-mater@list.ru)  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.